

ГТАМР 16.01.17

Ә.НҰРШАЙЫҚОВ ЭПИСТОЯРЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ С.МҰҚАНОВ БЕЙНЕСІ

С.Ж. ТАШИМБАЕВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация: Бұл мақалада С.Мұқановтың адамгершілік дарыны мен азаматтық бейнесін ашу жолындағы композициялық өлшем мен сюжеттік желіні астастырып шебер бейнелеген. Қаламгер естеліктерінің стилі ерекше екенін байқауға болады. Қаламгер шеберлігінің қыры такырыптың идеясын ашуда белгілі мәтін құрылымында кездескен құжатты өз орнында қолдана білуінде деп айтуға болады. Тағы бір ерекшелік көркем әдебиеттегідей тұспалдың емес, нақты бір фактілердің сөйлеуі. Студент Әзілхан Нұршайықов қазақтың біртуар ұлының бейнесін көркем аша білген. Көркем шығармаға арқау болар, идеясын ашатын хатты төлеу сөзге айналдырып, сөз арасында баяндап өткен жағдайда оқиға шындыққа жетпеген болар еді. Бұл мақаламызда С.Мұқанов бейнесін ашып, теориялық тұрғыдан баға бердік.

Кілт сөздер: эпистолярлық шығарма, рухани әке, замандас келбеті, әдеби-шығармашылық.

Аннотация: В статье искусно показано композиционное измерение и сюжетная линия С. Муканова в раскрытии его нравственного таланта и гражданского образа. Видно что стиль мемуаров писателя уникален. Разница в том, что речь о конкретных фактах, а не намеками, как в художественной литературе. Студент Азилхан Нуршайков смог раскрыть образ великого казахского сына. Эта история не сбылась бы, если бы она была основана на произведении искусства, превращена в слово и оплачена. В этой статье мы раскрыли образ С. Муканова и сделали его теоретическую оценку.

Ключевые слова: эпистолярное произведение, духовный отец, образ сверстника, литературно-творческое.

Annotation. The article artfully shows the compositional measurement and the plot line. Mukanova in the disclosure of his moral talent and civic image. Apparently, the style of the writer's memoirs is unique. The difference is that the speech goes on specific facts, and not hints, as in fiction. Student Azilkhan Nurshaikov was able to reveal the image of the great Kazakh son. This story would not have happened if it had been based on the production of works of art, turned into words and paid. In this article we have revealed the image of S. Mukanova and gave his theoretical assessment.

Key words: epistolary work, spiritual father, peer image, literary and creative.

Ә.Нұршайықов естелікті бастамас бұрын алғысөзде былай дейді: «Біздің міндетіміз – тірі Сәбитпен тілдескен, сонымен жанасып жақын жүрген тұстарда алған әсерімізді, оның қолдау, көмегін көрген немесе жанға жігер берер жылы сөздерін естіген сәттерімізді, бір сөзбен айтқанда, Мұқановтың адамгершілік дарыны мен азаматтық бейнесінің өзіміз білетін тұстарын баяндап беру» [1,306-б]. Қаламгер өз естелігінде С.Мұқановпен болған кездесудегі өз замандасының жарқын бейнесін ашуға тырысады.

Сәбит Мұқанов қамқоршы, мейірімді, қолынан келер көмегін аямайтын азамат ретінде ғана емес, жанайын деп тұрғанға от берер, ұшайын деп тұрғанға қанат бітірер, жалынды жігері бар жасты шығармашылыққа жетелеп, тістелеп жүріп өмірдің көшіне ілестіріп жіберер аяулы рухани әке ретінде де көрініс тапты. Ә.Нұршайықов композициялық өлшем мен сюжеттік желіні қатар астастырып бейнелеуде үлкен жетістікке жете білді. Жанды портреттері, анау бір өмірдегі сол қалпындағы қанық бояуымен жеткізетін мінезді суреттері көркемдікпен қатар өріліп, эстетикалық талғаммен жымдасады.

Автор мен жазушы арасында сюжеттік желі одан сайын өрби түседі. Жазушы мен Ә.Нұршайықовтың таныстығы ұлы қаламгерді шығармашылық өреге жетеледі. С.Мұқанов жас ақынның өлеңдерін сұратып, шетінен оқып шығып, жинақ етіп бастыруды, газет, жинақ беттеріне жариялауды мақсат етіп қойды. Бұл жас ақынның ешқашан күтпеген құрметі еді. Өз сезімін автор: «Мен Жазушылар одағынан жатақханаға құстай ұшып, қуанып қайттым. Сәбит Мұқанов өзінің әкелік мейір, жылы лебізімен жаныма қанат бітіргендей болды» [1,328-б], - деген жолдар арқылы жеткізеді. Студент Әзілхан Нұршайықов заманынан озық туған қазақтың біртуар ұлының шынайы бейнесін одан сайын көріктендіре аша түседі. Өйткені көзкөрген замандастың шынайы келбетін нақты аша білу – заманы бір, тек заманы бір емес, әдеби жазу амалы бір адамдардың қолынан келер іс.

Қаламгер естеліктерінің стилі өте ерекше. Ол естелік құрылымында хат, телеграмма секілді эпистолярлық жанрдың барлық түрлері қатар жүреді. Қаламгер шеберлігінің бір қыры да – тақырыптың идеясын ашу барысында белгілі мәтін құрылымында құжатты өз орнында қолдана білуінде. Егер қаламгер шығармаға арқау болар, не шығарманың идеясын ашар хатты (не басқа да күнделік, телеграмма) төлеу сөзге айналдырып, сөз арасында тек баяндап өтсе, оқиға шындық болмысынан айырылып, нанымсыз болып шығар еді.

С.Мұқановтың өтінішке, уәдеге беріктігін хаттарынан да көруге болады. Ә.Нұршайықов өтінген істі (Украинаның 300 жылдық мерекесіне байланысты) аяқсыз қалдырмауы – оның азаматтық парызын дәлелдеуге тырысқан ең ұтымды тәсіл арқылы шыққан эпизод. «Мынау сол «циклдардың» бас жағы. Саған арнап жазуға уақытым жететін емес. Өтінішінді орындамау тағы ыңғайсыз – сыйлайтын жолдассың. Сондықтан жіберіп отырмын» [1,335-б], - деген үзінді өз арнасына салиқалы парасаттылық қалпын сыйдырады. Сәбит Мұқановтың Украинаның 300 жылдығына арнаған очеркі Ә.Нұршайықов жұмыс істеген Павлодар «Қызыл ту» облыстық газетінің 6 нөміріне қатарынан шығады. Газетке жазыла алмай қалған жұртшылық дүңгіршік, редакцияға тыным бермей, жазушы мақаласын оқу үшін жандарын салады. Бірақ С.Мұқанов очеркті бастырып үлгермей, черновик түрін жібереді. Сол үшін де қатты ұялады. Бұл турасында Қанай Әміров атты қарт журналист

очеркке былайша баға береді: «Редакцияға жолдаған материалын черновик күйінде жібергеніне, машинкаға бастырып үлгермегеніне автор үш жерден кешірім сұрапты. Бұл атақты жазушының нағыз коммунист, қарапайым, кішіпейіл адам екендігін және көрсетеді. Сәбиттен басқа біреу болса, кешірім сұрамақ тұрғай, шимайымды жібергеніме шүкірлік ет деп шіренер еді» [1,341-б]. Қаламгер тек өз атынан баяндап, оқиғаны бір негізден өрбітпейді. Образ бейнесін ашуда бірнеше сюжеттік процестерді, қосалқы және жанама кейіпкерлер әлемін шығарма өзегінде өзара бірлікте суреттейді.

Естелік жанрының ерекшелігі – көркем әдебиетке қарағанда, тұспалдың емес, нақты бір фактілер тілінің сөйлеуі. Автор да естелікте образдың сом тұлғасын беруде бұл жайды кеңінен қолданады. Мысалы, С.Мұқановтың ерекше бір қасиетін былайша бейнелейді: «Мұқановпен көшеде кездесу де ғанибет еді. Үлкенді-кішілі көше жұртының ішінде оны танымайтын ешкім болмайтын. Сәбиттің басында сусар бөркі болса да, шляпа кисе де, немесе қара барқыт тақиямен келе жатса да, ел оны жазбай танып үздіксіз ілтипат білдіретін. Сәбит жұрттың бәріне жалықпастан бас изейтін. ...Қолыңды алғаннан кейін, қасыңа тоқтап, бөгелетін. Ең алдымен:

- Әй, келін, балалар аман ба? – дейтін.

Әрине, бұлай сенің әйелің, балаң сияқты етжақыныңның аманшылығын алдымен сұрау тек жанашыр адамға ғана тән қасиет қой. Бұған әрі қуанып, әрі әлі қолынан дәм татпаған келіні мен көрмеген балаларды сұрағанына қысылып та қаласың» [1,343-б]. Сөйтіп, жаны жайсаң жанның кіршіксіз көңілінің ақ қардай таза екенін айта келе, үйіне қонақ етіп шақырмағанына өте өкінеді. Өйткені көрмеген келін-баланы сұрап, етжақының секілді іші-бауырыңа кірген жазушы үлкен адамшылық нышанын танытады. Осылайша қаламгер С.Мұқановтың жанға жылу берер әзиз де мейірімді жан екенін тағы дәлелдейді. «Сәкеңнің жүзін көріп, жұмсақ алақанын ұстап, бір ауыз жылы сөзін естігеннің өзіне жан семіріп қалатын еді. Көзің күлімдеп, көңілің көтеріліп, мерейің өсетін. Көңіліңнің көтерілетіні сонша, содан кейін өз-өзіңнен ыңылдап ән айтқың да келетін. Айналасындағы адамдарға жан жылуын шашып, кісіге қуаныш сыйлау – Сәбит Мұқановтың бойына біткен ерекше адамгершілік қасиеттердің бірі» [1,343-б], - деген үзіндіде С.Мұқановпен болған кездесуден кейінгі алар әсердің, түйер түйіннің негізінде ішкі жан-дүниеде болар жұмақ-әлемді баяндайды. Қаламгер тілінің уыттылығы да, қаламының қуаттылығы да – жанды сюжет жасағандығында. Осы үзінді жай ғана эпизод емес, көз алдында болып жатқан оқиға секілді кинолентаның бір үзігі іспетті көрінеді.

Естелікте Ә.Нұршайықов М.Иманжанов туралы сөз қозғайды. Әрине ол туралы әңгіме бір тарауды алады. Өйткені «Қаламгер және оның достары» атты эпистолярлық романы

М.Иманжановқа арналған болатын. М.Иманжанов дүниеден озып, Ә.Нұршайықов Павлодардан Алматыға аяулы досын ақтық сапарға шығарып салуға келеді. М.Иманжановты шығаруға ел ағасы ретінде С.Мұқанов та келеді. Мұқанның әкесі Жылқайдар Иманжанов жазушыға үлкен алғысын былай білдіреді: « - Сенің төбең көрінген жерде қазақ халқы түгел қатысып тұрғандай көрінеді. Баламды бүкіл ел аттандырғанына ризамын! Сәбит үн-түнсіз. Жылқайдар қартты құшақтады да, басын иіп, оның кеудесін басты. Қарт еңкілдеп жылап жіберді» [1,347-б]. Қарт әкенің С.Мұқановқа алғыс айтуы да орынды. С.Мұқанов «өлімнің жолы ауыр» деп, ардақты ақынды шығарып салу рәсімінде тебіреніп сөз сөйлеп, оның жетісінде де жұртпен бірге болды.

Ә.Нұршайықов өз замандасы – Сәбит Мұқановпен болған, көрген кездеріндегі барлық жайттарды жіпке тізген маржандай етіп қағазға түсіреді. Тек әншейін болған жайттар емес, ең елеулі тұстарын, жазушының басқа жазушылардан бөлініп тұрарлықтай айырмашылығын, ерекшелігін, мінез-болмысын әсірелей сипаттайды. Қазақ «жақсының жақсылығын айт, нұры тассын» дегендей, Ә.Нұршайықов та жазушының еш жазушыға ұқсамайтын қарапайымдылық қасиетін былайша өрнектейді: «Жақсы жазушы, жақсы азамат, үлкен қоғам қайраткері болуымен бірге, Сәбит Мұқанов үлкенді сыйлағыш, кішіге қамқор, кішіпейіл де жан еді. Мұқановтың қарапайымдылығы өзге қазақ жазушыларының ешқайсысының бойына бітпеген ерекше қасиет болатын. Оны көргенде өз әкеңдей еркелегің келіп тұратын. Кей адамның қасынан байыздап тұрарлық пана таппайсың. Ондай жанның ызғар, ызбарынан жаның қалтырап, қашып құтылғанша асығасың. Ал Сәбиттің қасына барсаң, аса бір жайлы, жылы, шуақты жерге шыққандай болатынсың. Біз бүгін де өмірде қарапайым, ақжарқын, еңбекшіл, көпшіл Сәбитпен қолтықтасып, қол ұстасып, қатар аяндап бара жатқандай күйде боламыз» [1,360-б]. Шындығында, өзінен кіші болса да, сонша оғаш ісі болмаса да, сәл жасай алмай қалған нәрсесінен ұялып, аузынан кешірімі түспейтінін тағы дәлелдейді. Осы жерден-ақ С.Мұқановтың өзін басқа «абыройлылар» сияқты басы алтын, аяғы күміс деп есептемей, тек адами болмысты бағалап, адамдық қасиетке жүгінетінін көруімізге болады.

Автор жазушының тек рухани құндылықтарын сараптамай, оның шығармашылық ізденіс биігіне жетудегі әдеби-шығармашылық өсу жолын да саралап жазған. Яғни жазушының өзіндік күн тәртібін қатаң сақтап, белгілі бір қалыппен жүретінін мына жолдарда талдап жазған: «Таңертеңгі сағат сегізде Сәбит үйінің алдына шығып, тізеден келер көгөрай шалғынды кешіп, арлы-берлі жүреді. Бір кезде білегіндегі сағатына қарайды да, еңістегі демалыс үйіне қарай аяндайды. Сол кезде демалыс үйінің алдындағы асфальт алаңға қара «ЗИМ» келіп тоқтайды. Бұл – Сәбиттің машинасы. Одан орта жастан асқан қараторы әйел келіп түседі. Бұл – Сәбиттің машинисткасы. ...Біраздан соң Сәбиттің

верандасынан пытырлата от атқан пулемет дыбысындай болып, жазу машинкасының үні естіле бастайды. Сағат сегіз жарымда Сәбит жұмысын бастайды. ...Енді, міне, Сәбит күндік қызметін аяқтағаннан кейін машинистканы қалаға жеткізіп салу үшін мүлгіп, соны күтіп отыр» [1,362-б]. Осындай тіршілік жүйесінде алтын уақыттың қадірін біліп, әр нәрсені өз орнында жұмсап, керек кезінде үй шаруашылығына байланысты демалыс жариялап, өмір көшімен жүріп отырады.

Дүниеге адам болып келу бар да, дүниеде адам болып өмір сүру бар. Жазушы С.Мұқановтың адамсүйгіштік қасиеті асқақ болғанын кез келген қазақ баласының ол үйден шай-тамақ, ет, қымыз, тіпті «көкмойын» ішіп кетуге келсе де, бетін қайтармай, әйелі екеуі ағынан жарылады. Қала шетіндегі демалыс үйінде кешкі ауамен сыртта демалып отырғанда қаладан Сәбиттің үйіне қызыл бурыл екі жігіт келеді. Көк базарға қымыз ішейін деп барса, барлық қымызды Сәбиттің қара «ЗИМ-і» алып кетті дегенді естіп, жазушының үйіне келсе керек. Онымен қымыз ішеміз деген желеумен олар 1 шиша коньякты бөліп ішіп алады. Олар өте мас болып, үйлеріне шақ қайтады. Таңертеңгісін Ә.Нұршайықов тамаққа асханаға келсе, С.Мұқанов отыр. Мән-жайды сұрастырғанда былай деп жауап береді: «Кешегі хайуандар үйлеріне аман-есен барды ма, бармады ма деп мазам кеткені. Звондайын десем, үйлерінде телефон жоқ. Таң атқан соң осы арадан қаламен хабарласып, үйдегі балалардың бірін жұмсап білдірсем, барыпты. Балалар олардың бірінің үйіне барып қайтқанша, сарғайып телефон күтіп осы арада екі сағаттай отырдым. Жаңа ғана хабарын алып, «Уһ» дегенім осы. Сәбиттің адам сүйгіш жүрегінің бір лүпілі осындай еді» [1,364-б]. Шындығында, туғаны емес, жай ғана жас жігіттер үшін өз туысқанындай жаны ашып, жүрегі сыздауы – азаматтық келбетін айқындайтын тұстар. Қаламгер образдың шынайы бейнесін жасауда, соған өзек болар оқиғаны суреттеп қана қоймай, оларға оның өзі комментарий ретінде түсінік береді. Жоғарыдағы мысалдың соңғы сөйлемінде де қаламгер кейіпкер келбетін өз сөзімен дәлелдеген. Жоғарыдағы жазушының күн тәртібі бойынша жүріп, уақыт үнемдеу дағдысын автор мынадай деректермен жазған: «Сол жылдың жазында, дачада бастаған «Есею жылдары» кітабын Мұқанов 1963 жылдың наурызында аяқтады. Егер жазушы өз еңбегін дұрыс ұйымдастыра білмесе, ішінде тарихи деректері көп мұндай қалың кітапты екі жыл ғана емес, он екі жылда да аяқтай алмас еді» [1,364-б]. Өмірдің әділ сыншысы уақытты ұтымды ұйымдастыра білудің негізгі сырын автор жазушының жеке шығармашылық ғұмырымен байланыстырады.

С.Мұқановтың заманауи келбеті, адами болмыс-бітімі, мінез-құлық, жеке қасиеттері Ә.Нұршайықовтың «Екі естелік» жинағында өзара үйлесім тапқан. Автор жазушының ешкімге ұқсамайтын ерекшелігін, дара да сара қасиеттерін, бар күш-қуаты, қалам

қажырымен жеткізе білді. Ә.Нұршайықов - адам жанының білгірі, тамыршы секілді өте сезімтал жазушы. Заманы бір жазушылардың істейтін тірліктері де, амалдары да бір. Сол себепті жазушы туралы, яғни өз әріптесі туралы сыр шерту – олар үшін қиынға түспес іс. Ә.Нұршайықов шығармашылығының ең бір елеулі және ерекше түсі – автордың өз бейнесінің толық сомдалуы. Бұл ретте оның автопортреттері дәлел бола алады. Күнделік, естеліктері автордың атынан айтылғанымен, оның кейіпкері лирикалық қаһарманға бір шеті ұласып тұруына байланысты жарқын көрінбейді. Өйткені қазақ әдебиетінде эпистолярлық шығармаларды көркем әдебиетке телітін болсақ, онда автор құзіреті, оның әлеуеті лирикалық қаһарманның міндетіне көшіп, бейне трансформацияланады. Ал автопортрет жоғарыда Р.Бердібаев келтіргендей, деректі прозаның бір саласы болғандықтан, оны автор шындық және фактілі негізге құрады. Белгілі теоретик М.Бахтин айтады: «Жанрларды творчестволықпен пайдалану, оны қайтадан жасау емес, жанрларды дұрыс пайдалану үшін, оларды жақсы білу керек. Жанрды жақсы білген сайын, жеке тұлғамыздың даралық сипаты соғұрлым анық және толық ашылады» [2,259-б]. Бұл пікірдің әдеби процесс пен жазушы шығармашылығына тікелей қатыстылығы айқын көрініп тұр. Жанрды дұрыс игеріп, пайдалану дегеніміз – көркем шығарманың ұлттық дәстүрде келуі деген сөз. Академик Д.С.Лихачев [3,50-б] жанрды жеке-дара дамитын жеке құбылыс емес, оның өзіндік саралану принципінің, жүйесінің болып, әдебиет тарихының әр дәуірімен байланыстылығын айтады. Ал М.Бахтин болса, жанр түрлерінің әдебиет өмірінде өзі жасап тұрған өмірінің туындылары бола тұра, олардың өткені мен тарихына қатынасының тұрақтылығын, беріктігін айта келіп, жанрды әдеби даму үдерісіндегі қалыптасқан шығармашылық тұжырым дейді [4,178-б]. Осындай шығармашылық тұжырымды өзіндік өлшеммен саралаған Ә.Нұршайықов әдебиеттегі жаңа жанрларды қайта жандандырды, тіпті жаңа жанрларды дүниеге әкелді. Әдебиетте автопортрет деген жанр өмір сүрді. Нақтылы образ екен деп тарихи бейнеге де телімейміз, себебі автор бұл жерде тарихи аренадан бөлектеніп, таза қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік ортаның ықпалынан туындап отырған бейне ретінде көрініс тапқан. Орыс әдебиетінде Н.А.Гуляев [5,155-б], Н.Г.Юзеев [6], Ю.В.Стенник [7], В.Д.Сквозников [8,205-б] секілді ғалымдар жанр мәселесіндегі қалыптасқан қағиданың жоқтығын, дәуір, заман тынысымен олардың диалектикалық сипатта дамитынын атап көрсетеді. Профессор Г.Н.Поспелов жоғарыда аталған процесстің лирикалық сипаты жөнінде: «Лирика может быть медиативная, медиативно-изобразительная и собственно изобразительная. В первых двух из этих своих разновидностей лирика может быть по преимуществу обращена к самоанализу, заключать в себе эмоциональную или мыслительную рефлексию. Или же лирическая медитация может быть направлена вовсе, на отношения и события объективного мира и на постижение идеала» [9], - деп жазды. Бұл пікірдің философиялық негізі мен эстетикалық

астарын орыстың атақты Ф.М.Головенченко [10,261-б] және В.В.Кожин [11,60-б] атты әдебиеттанушы-теоретиктері қолдады. Сонда қаламгер объективті өмір мен шындықты суреттеуге бағытталған өзін-өзі тану және саралау кезеңдерін психологиялық түрде жүзеге асырады. Осы кезде ғана қаламгерлік «меннің» көркемөнер қатынасында психоаналитикалық тәсілмен биік деңгейде орындалатынын көреміз. Осы себепті де біз Ә.Нұршайықовтың «Екі естелік» туындысын эпистолярлық жанрдағы әдеби түрдің көркемөнердегі тағылымды үлгісі деп бағалаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Нұршайықов Ә. Таңдамалы шығармаларының он томдығы. – Алматы: «Қазығұрт», 2005. Т.3. – 400 б.
2. Бахтин М. Проблема речевых жанров // Эстетика словесного творчества. – Москва, 1979. – 259 с.
3. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – Москва, 1979. – 50 с.
4. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Современный писатель, 1972. – 178 с.
5. Гуляев Н.А. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 1977. – 155 с.
6. Юзеев Н.Г. Классификация лирических форм и тенденции разъединения и синтеза в лирической поэзии // III Всесоюзная тюркологическая конференция. – Ташкент, 1980.
7. Стенник Ю.В. Система жанров в историко-литературном процессе // Историко-литературный процесс. – Ленинград, 1974.
8. Сквозников В.Д. Лирика // Теория литературы. Т.2. – Москва, 1964. – 205 с.
9. Пospelов Г.Н. Лирика. – Москва: МГУ, 1976.
10. Головенченко Ф.М. Введение в литературоведение. – Москва: Высшая школа, 1964. – 261 с.
11. Кожин В.В. Как пишут стихи. – Москва: Просвещение, 1970. – 60 с.